

Inhoud

Voorwoord	5
Vooraf	13
- Historische invalshoek	14
- Taalsociologische invalshoek	15
- (Socio-)Linguïstische invalshoek	19
- De opzet en redactie van ons verhaal	23
Hoofdstuk 1: 401-734	
<i>De Germaanse taal van de Lage Landen in de vroege middeleeuwen</i>	25
1.0 Inleiding	25
1.1 De opkomst van het Frankische Rijk	26
- Frankisch bestuur naar Romeins voorbeeld	26
- Verdere verschuivingen van volksgroepen op de West-Europese landkaart	28
- Confrontatie tussen de Franken en de Friezen	30
1.2 De ontwikkeling van groepsidentiteiten van de Franken en de Friezen	34
- De identiteit van de Franken	34
- De identiteit van de Friezen	35
1.3 Kust- of Noordzee-Germaans en de ontwikkeling van prototalen	35
- Het uiteenvallen van het Gemeengermaans	35
- Ontwikkeling van de voorfase: prototalen	38
1.4 Conclusies: verschillen tussen Frankisch en Proto-Fries zijn nog vloeiend	41
Hoofdstuk 2: 735-1100	
<i>Van Thiudusca ('Duits') naar Proto-Nederduits en Proto-Fries</i>	43
2.0 Inleiding	43
2.1 Frisia achtereenvolgens geïntegreerd in het Frankische, het Deense en het Duitse Rijk	44
- Een verticaal gerichte structuur in het feodaal bestuur en de Rooms-Katholieke kerk	44
- Frisia onder Frankisch bestuur	45
- Frisia (gedeeltelijk) onder Deens bestuur	46
- Frisia onder Duits bestuur	47
2.2 De Karolingische renaissance en de aanloop tot de creatie van het '(Neder)Duits' en het 'Fries'	48
- Afzwakking van de Friese identiteit onder Frankisch bestuur	48
- Invloed van het Latijn op de perceptie van de volkstaal	51
- De eed van Straatburg (843)	52
- Nog geen geschreven volkstaal voor 1100?	54

2.3	De eerste teksten in de prototalen van het Nederduits en het Fries	56
	- De eerste verschillen tussen Nederduits en Fries op prototaalniveau	56
	- Overgang van prototaal naar echte taal: interglossen als hulpvertaling	59
2.4	Conclusies: lange aanloop van Proto-Nederduits en Proto-Fries naar de schemerperiode van beide talen	62

Hoofdstuk 3: 1101-1410

	<i>De creatie van het (Middel)Nederduits en het (Oud)Fries</i>	64
3.0	Inleiding	64
3.1	De offensieve actie van ‘Hollant’ en de defensieve reactie van ‘Vrieslant’	66
	- Ontwikkeling van een regionale identiteit en decentraal gezag	66
	- Ontwikkeling van de Friese vrijheid	68
	- Verschil in ontwikkeling van de burgerstand tussen Holland en Vrieslant	71
	- De gevolgen van een zwak ontwikkelde burgerstand in Vrieslant	75
3.2	De dageraad van het Nederduits en van het Fries in de late middeleeuwen	77
	- De eerste contouren van ‘Duitsch’ en ‘Vriesch’	77
	- De conceptualisering van de eigen taal in het Nederduitstalige gebied	79
	- De conceptualisering van de eigen taal in het Friestalige gebied	81
	- Tekst- of Verbeelde Gemeenschap als basis voor de groepsidentiteit van de Friezen	84
	- Geen literaire teksten in de volkstaal	86
3.3	Teksten in de volkstaal uit de tijd voor de vijftiende eeuw	87
	- Taalvariatie in de oorkonden in de noordelijke Nederlanden van de veertiende eeuw	88
	- Vormen van Middelnederduits in Vrieslant	89
	- Vergelijking Oudfries en Middelnederduits in het Oude Schoutenrecht	94
3.4	Conclusies: begin van contacten tussen ‘Duitsch’ en ‘Vriesch’	96

Hoofdstuk 4: 1411-1523

	<i>Intensivering van de contacten met het Nederduits buiten en binnen Vrieslant</i>	99
4.0	Inleiding	99
4.1	Centraliserende en decentraliserende tendensen binnen de West-Europese context	100
	- De vorming van de Bourgondische en Habsburgse Nederlanden	100
	- Moderne Devotie en hervorming	101
	- Uitbreiding van de invloed van Holland	102
	- Ontregeling door vetevoering tussen Schieringers en Vetkopers	105
	- De moeizame overgang naar sterk centraal bestuur	106
4.2	Bevolkingssamenstelling en tweetaligheid van de Friese steden	107
4.3	Bloeitijd van het Fries als officiële taal met toenemende taalinvloeden	110
	- Ontwikkeling van een tweetalige schrijftraditie van de volkstalen	110
	- Grotere taalmacht van het Nederduits	113
	- Geleidelijke afname van het Fries als schrijftaal	118

4.4 De ‘landing’ van het Nederduits in Vriesland	120
- Vormen van Nederduits aan het eind van de middeleeuwen	120
- Hollands en Oostelijk Nederduits	121
4.5 Invloed van het Nederduits op het Fries	126
- De betekenis van al deze veranderingen	129
4.6 Conclusies: grote maatschappelijke en taalkundige invloed van het ‘Duitsch’ op het ‘Vriesch’	130

Hoofdstuk 5: 1524-1600

De ontwikkeling van het Nederduits in alle provinciën van de Republiek 132

5.0 Inleiding	132
5.1 Integratie van Vriesland in de Habsburgse Nederlanden en de Republiek	134
- Onderdeel van het Habsburgse Rijk: gecentraliseerd bestuur	134
- Onderdeel van de Republiek: gedecentraliseerd zelfbestuur	141
5.2 De aanzet tot eenheid in de verscheidenheid van het Nederduits	141
- Standaardisatieaspecten	141
- Achterliggende motivaties: begrijpelijkheid, chauvinisme en rijkdom	142
- Codificatie en classificatie van de provinciale talen	147
- Taalsociologische achtergronden	157
- Functie-uitbreiding bij bestuur en onderwijs	159
5.3 Van ‘Laatmiddelnederlands’ naar ‘Vroegmodern Nederlands’	163
- Het Fries (Nederduits) van de late zestiende eeuw volgens Kiliaan	175
5.4 Conclusies: ‘Vriessch’ als regionaal Nederduitse moedertaal van de Friezen	179

Hoofdstuk 6: 1601-1648

Het Nederduits gecodificeerd als algemene schrijftaal voor de hele Republiek 181

6.0 Inleiding	181
6.1 Vrieslandt eigenzinnig lid van de bloeiende Republiek	182
6.2 Het bereiken van een norm voor de geschreven taal	183
- Inelkaarvloeiende overgangen tussen taalvarianten	183
- De relatie tussen sociale verhoudingen en taalgebruik in de Nederlandse stad	184
- Verschil tussen geschreven en gesproken taal	185
- Debat over de verdere standaardisatie van de schrijftaal	189
- Wijziging van de sociale beëoordeling van taalvariatie	195
6.3 Van taaldiversiteit naar een geschreven Hollandse standaardtaal	199
- Overzicht van enkele woordsoorten en (mede)klinkers	199
- Naar een geschreven standaard met gesproken subvariëteiten	199
6.4 Conclusies: na breed overleg grammatica’s en Statenvertaling een breedgedragen geschreven standaardtaal tot stand gebracht	208

Hoofdstuk 7: 1649-1746

	<i>Naar een gesproken Nederduitse standaardtaal</i>	210
7.0	Inleiding	210
7.1	De erkende staat van de Republiek een bron van verlichting	211
7.2	Toenemende sociale verscheidenheid in de eenheid van het taalkundig continuüm	214
	- Strengere sociale afwijzing van 'plat' taalgebruik	214
	- Beschaafde taal: de schrijftaal van de taalgeleerden of de redelijke spreektaal?	215
	- Geschiktheid in formele en informele gebruikssferen	218
	- De rol van het Frans in de Nederduitse taalgemeenschap	221
	- Straattaal en boerentaal sociaal sterk afgewezen	224
	- Gemeenschappelijke eenheidstaal 'gesmeet' uit verschillende landsdialecten	228
7.3	De contouren van een gesproken standaard	230
	- Overzicht van enkele woordsoorten en (mede)klinkers	230
	- Fragmenten uit de eerste helft achttiende eeuw: het continuüm nog helemaal intact	233
	- Twee eeuwen taalkundige ontwikkelingen in Holland en Vrieslandt	241
7.4	Conclusies: uitkristallisatie van sociale stijlen binnen het Nederduitse continuüm	245

Hoofdstuk 8: 1747-1820

	<i>Het ontstaan van de gesproken Nederduitse eenheidstaal en de stadsdialecten</i>	249
8.0	Inleiding	249
8.1	Van Verenigde Nederlanden naar eenheidsstaat	250
	- Vaderland en beschaving	250
8.2	Verdere standaardisering van het Nederduits als spreektaal	254
	- De 'beschaafde' standaardvariëteit	254
	- De 'onbeschaafde' niet-standaardvariëteiten: de creatie van dialect op het land en in de stad	260
8.3	De taalkundige kristallisatie van een stadsdialect uit het dialectaal gekleurde Nederlands	271
	- De dialectale elementen in het Friese Nederduits	271
	- De taalkundige relatie tussen Stads- en Landfries rond de eeuwwisseling van 1800	278
8.4	Conclusies: de verlichting schiep het gesproken algemeen Nederduits en het stadsdialect	281

Hoofdstuk 9: 1821-1915

	<i>De verdergaande standaardisering van het Nederlands en de uitbouw van de Fries-regionale identiteit en de Friese taal</i>	284
9.0	Inleiding	284
9.1	De staatkundige en sociaal-culturele eenwording van Nederland	286
	- Eenheid binnen verscheidenheid in een nationaal cultureel kader	286
	- Nederlands in alle vormen van staatsonderwijs	289

9.2 Verdere uitbouw van het Nederlands als standaardtaal en de maatschappelijke profilering van het Friese Nederlands en het stadsdialect	291
- Standaardisering én sociolectisering van het Nederlands	291
- Regionale culturele identiteit in Friesland	293
- Verbinding tussen regionale identiteit en Nederlands-Fries continuüm	297
- De sociale profilering van de niet-standaardvariëteiten	302
- De creatie van het Fries als zelfstandige taal	305
- Van dialect onderweg naar sociolect.	308
9.3 Van een regionaal Nederlands continuüm naar Hooghaarlemmerdijs, beschaafd Stadsfries, Fries en ‘zuivere’ stads- en plattelandsdialecten	311
- Grote variatie binnen het continuüm tussen standaardtaal en stadsdialect	311
- Schrijf- en spreektaalige elementen	321
9.4 Conclusies: de eeuw van de overgang van het Nederduitse continuüm naar het Algemeen Beschaafd Nederlands, de stadsdialecten en het Fries als zelfstandige taal	324

Hoofdstuk 10: 1916-2023

<i>Uitgekristalliseerde standaardisering en socio- of dialectisering</i>	327
10.0 Inleiding	327
10.1 Toename van geografische en sociale mobiliteit	328
- Interbellum uitmondend in de Duitse bezetting	328
- Na de oorlog naar een grote en grenzenloze wereld	331
10.2 Van ‘Hollands’ naar ‘Nederlands’ en verandering van status van de niet-Friese variëteiten en het Fries	334
- Interbellum: de verdere verbreiding van het ABN	334
- Prestige als leidend principe bij contemporain onderzoek naar het stadsdialect	335
- Streven naar Algemeen Beschaafd Fries	351
- Na de Tweede Wereldoorlog	351
- De opkomst van informeler taalgebruik en een opleving van belangstelling voor het dialect	361
10.3 De vernederlandsing (en verengelsing) van de andere variëteiten	365
10.4 Conclusies: scherpe tegenstellingen tussen taalvariëteiten door standaardisering en socio- en dialectisering	375

Achteraf	377
-----------------	-----

Literatuur	382
-------------------	-----

Vooraf

Taal is variatie.⁵ Als we over een taal als het Nederlands spreken, hebben we het in eerste instantie over de standaardtaal van grammatica's en woordenboeken. Bij nadere beschouwing is deze taal verbonden met niet-standaardvariëteiten in allerlei soorten en maten. In de taalgemeenschap waarin deze variëteiten gesproken worden, openbaart de taalkundige variatie zich als een sociolinguïstisch continuüm dat van maatschappelijk hoog naar maatschappelijk laag loopt, maar ook van algemeen naar groepsspecifiek. Deze situatie is recentelijk ook wel beschreven met een 'variatiekegel'. De basis wordt gevormd door een grote cirkel met daarin vele geografische varianten, de top staat voor de standaardtaal met weinig variatie. Tussen basis en top zit het genoemde sociolinguïstisch continuüm aan vormen. Sprekers kiezen een positie in dat deel van de variatiekegel dat ze beheersen.⁶

Het verslag van ons onderzoek naar de geschiedenis van het Nederlands in Fryslân (in contact met het Fries) dat hier volgt, wordt geplaatst binnen de *historische taalsociologie*⁷ en is vooral een bijdrage aan de neerlandistiek, maar ook aan de frisistiek. Aan de hand van de drieslag *historische, taalsociologische* en *(socio-)linguïstische* invalshoek zullen drie soorten vraagstellingen in deze geschiedenis worden behandeld:

- de *historische*: welke algemene maatschappelijke ontwikkelingen vormen de context voor veranderingen in de taalgemeenschap in Fryslân en welke tijdpunten zijn hierin aan te brengen? Het gaat hier bijvoorbeeld om de toegenomen immigratie vanuit onder andere Holland en de IJsselstreek naar Vrieslant in de vijftiende en zestiende eeuw en de centralisatie van het bestuur sinds de zestiende eeuw.

---

⁵ William Labov, *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia 1972.

⁶ Johan De Caluwe e.a., *Atlas van het dialect in Vlaanderen*. Z.pl. 2021: 24.

⁷ Wij geven de voorkeur aan de naam *taalsociologie* boven die van de gebruikelijke *sociolinguïstiek*, omdat in deze studie de sociologische invalshoek de belangrijkste is. Zie ook Jehannes Ytsma, 'Taalsociologie en sociolinguïstiek yn Fryslân.' In: Anne Dykstra en Rolf H. Bremmer (red.), *In skiednis fan 'e Fryske taalkunde*. Ljouwert 1999: 213-227. Onze aanpak is meer sociaalhistorisch als bij Peter Burke, *Languages and communities in Early Modern Europe*. Cambridge-New York 2004 en idem, *Towards a social history of Early Modern Dutch*. Amsterdam 2005. Een voorbeeld van een aanpak waarbij de taalkundige invalshoek van de historische *sociolinguïstiek* meer de nadruk heeft, is te vinden in een onderzoek dat veel raakvlakken heeft met het onze in de betreffende periode: Gijsbert Rutten, *Language Planning as Nation Building. Ideology, policy and implementation in the Netherlands, 1750-1850*. Amsterdam-Philadelphia 2019.

- de *taalsociologische*: welke inhouden hebben de begrippen van ‘Nederlands’ en ‘Fries’ door de historische ontwikkelingen gekregen als zelfstandige taal of als een dialect van de ander en welke sociale variabelen hebben hierop invloed gehad? Bij deze variabelen gaat het bijvoorbeeld om groepslidmaatschap (Hollands of Fries), bestuurlijk-geografische eenheid (Friesland of Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden) en om de maatschappelijke positie (hogere, hogermidden-, lagermidden- of lagere stand) van de sprekers.

- de *(socio-)linguïstische*: hoe heeft, in samenhang met historische en taalsociologische ontwikkelingen, de ontwikkeling van de taal uitgepakt voor de taalvariatie en verandering met betrekking tot het Nederlands taalcontinuüm (in relatie tot het Fries)? Het betreft hier de woordenschat (bijv. *du/gij*), de fonologie (bijv. *skreven/schreven*), de morfologie (bijv. voorvoegsel voltooid deelwoord (*g)eschreven/schreven*) en de syntaxis (bijv. *geschreven heeft/heeft geschreven*). We hebben deze aspecten uitsluitend beschreven voor zover ze ons van belang schenen voor het begrip van de taalsociologische situatie, niet om ook maar in enigerlei vorm uitputtend te willen zijn in een beschrijving of reconstructie van de sociolinguïstische variatie in vroeger tijden.

Historische invalshoek

Bij de keuze voor de historische invalshoek beseffen wij dat wat we over het verleden zeggen voor een belangrijk gedeelte uit het heden komt. In-dachtig de woorden ‘wie es eigentlich gewesen’ is van Leopold von Ranke (1795-1886) kunnen hedendaagse ideeën en begrippen niet zomaar anachronistisch in het verleden worden geplaatst. Elk tijdperk in de geschiedenis wordt door contemporaine begrippen geleid, begrippen die destijds ook werkelijkheid waren in het denken van mensen. Elke periode is uniek en moet vanuit zijn eigen tijd en context begrepen worden. De historicus moet zich daarom inleven in de context van de betreffende historische periode en het verleden moet daarbij niet afgemeten worden aan het heden. Een volledige tijdloze objectiviteit is natuurlijk niet mogelijk, maar in ieder geval zal geobjectiveerd moeten worden welke concepten gehanteerd worden om tot een inzichtelijke en geldige beschrijving te komen.⁸

De problemen die daarbij door historische taalsociologen en sociolinguïsten overwonnen moeten worden, zijn aanmerkelijk, omdat zij het moeten doen met de spaarzame gegevens die zijn overgeleverd. De kunst is om met de fragmentarische, soms corrupte maar ook los van de gesproken (want alleen schriftelijk overgeleverde) taal er het beste van te maken. Bij deze beperkte en onvolledige overlevering dringt zich natuurlijk wel de vraag op in hoeverre het om representatieve data gaat.

---

⁸ F.R. Ankersmit, ‘Een moderne verdediging van het historisme. Geschiedenis en identiteit.’ In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 96, 3, 1981: 453-474, m.n. 458-459.

Voor een deel wordt de geldigheid van onze interpretatie gebaseerd op een algemene aanname. Wij gaan uit van de menselijke staat, de *condition humaine*; de universele menselijke eigenschappen van nu delen we met de mensen van toen; processen die taalverschijnselen in het heden beïnvloeden, zijn ook in het verleden werkzaam geweest, maar wel onder andere maatschappelijke omstandigheden. De hierop gebaseerde principes en mechanismen van taalverandering en -variatie beschreven met concepten en begrippen van de hedendaagse sociolinguïstiek en taalsociologie veranderen niet in de tijd: ‘het actualiteits- of uniformiteitsprincipe’.⁹ Terwijl we het belang van bijvoorbeeld een begrip als ‘status’ beschouwen vanuit dit uniformiteitsprincipe, moeten we tegelijkertijd beseffen dat de bronnen van maatschappelijke status in hoge mate historisch bepaald zijn en per periode dus mogelijk (gedeeltelijk) verschillen.

Bij de door ons gekozen indeling in tijdperken, zoals bijvoorbeeld bij de overgang van de late middeleeuwen naar de vroegmoderne tijd van het jaar 1524 zullen de grenzen met enige flexibiliteit gehanteerd worden; er zijn weliswaar typerende gebeurtenissen als het einde van de Friese vrijheid in een bepaald jaar te noemen (1498), maar historische ontwikkelingen zijn vaak vloeiende, traag verlopende overgangen die niet met zulke abrupte mijlpalen zijn af te bakenen. Het economisch en cultureel opgaan van de Heerlijkheid Vrieslant in de Habsburgse Nederlanden heeft zich ook in 1524 niet van het ene op het andere jaar voltrokken. Vanwege de overzichtelijkheid hanteren we deze strakke afbakeningen echter wel.

Taalsociologische invalshoek

Taalsociologie (of macrosociolinguïstiek) is onderdeel van de gedragswetenschappen waarbij sociale variabelen als sociale status, macht en sekse verbonden worden met taalgedrag, taalhouding, taalprestige, taalgroep-identiteit, enz. Voor de toepassing op taalhistorisch onderzoek hebben wij gekeken naar Anita Auer et al.¹⁰ Zij zien het als taak van historische sociolinguïsten om een breed beeld te reconstrueren van de sociale context waarin de onderzochte taalvariëteiten werden gebruikt, op basis van de inductieve methode om de sociale omstandigheden van taalvariatie en -verandering vast te stellen, waardoor de historische, sociale en empirische validiteit zo groot mogelijk worden gemaakt. Voor een valide beschrijving gebruiken wij een aantal robuuste begrippen uit de sociale wetenschappen van de taalsociologie en de sociale psychologie van taal.

---

⁹ William Labov, a.w., 274-283.

¹⁰ Anita Auer et al., ‘Historical Sociolinguistics: the Field and its Future.’ In: *Journal of Historical Sociolinguistics* 1, 1, 2015: 1-12, m.n. 5.

Enkele van de centrale begrippen voor de interactie tussen sprekers van het Nederlands en het Fries zijn afkomstig uit de ‘spraakaccommodatietheorie’ van Howard Giles (1975). Het draait hierin om twee begrippen: psychologisch *aanpassen* versus psychologisch *afzetten* (de houding tegenover de toegesproken persoon kan positief of negatief zijn). Deze houding kan geuit worden in drie soorten taalgedrag: *convergeren*, *divergeren* en *non-accommodatie*. Bij convergentie worden taal- of uitspraakverschillen tussen gesprekspartners klein, doordat men zich bij elkaar aanpast. Naarmate men meer behoefte heeft aan waardering, bestaat er een grotere neiging tot convergentie. Bij divergentie gebeurt het tegenovergestelde. Bij non-accommodatie vindt er geen con- of divergentie plaats en houdt iedere spreker het eigen taalgebruik vast. Deze strategieën kunnen gericht zijn op taalgedrag tegen de aangesprokene, maar ook op gedrag dat afgestemd wordt op de sociale identiteit van de taalgroep waarbij de aangesprokene hoort. Iemand kan Fries blijven spreken tegen iemand die deze heeft aangesproken in het Nederlands.¹¹ Een gesprek tussen personen (interactie op microniveau) met een verschillende taalachtergrond kan in een tweetalige gemeenschap daarom gezien worden als een gesprek tussen leden van de betreffende taalgroepen (interactie op macronivo).

Een ander hiermee samenhangend begrip betreft ‘groepsvorming’. Dit proces wordt sociaal gestuurd door het principe dat het individu binding zoekt met gelijken en zich als deel van die groep beschouwt. Er wordt van een *verbeelde gemeenschap* gesproken als de leden onderling een binding voelen; de leden hebben voor zichzelf een beeld van hun affiniteit met de gemeenschap. Hierbij gaat het om een creatief proces met aan de ene kant inbeelding en aan de andere kant uitbeelding door bijvoorbeeld nadruk te leggen op eigen cultuur en taal. Verbeelde gemeenschappen zouden zijn ontstaan na de ontwikkeling van de boekdrukkunst. Uitgevers drukten hun boeken en media in een taal die zo algemeen mogelijk was om de oplage zo groot mogelijk te maken. Door de algemene taal te gebruiken in plaats van de lokale dialecten kon er een gemeenschappelijk communicatie op een hoger plan ontstaan.¹²

Een belangrijk aspect bij een ‘verbeelde gemeenschap’ is het hebben van een gezamenlijke afkomst. Het kan daarbij vooral gaan om een gevoel,

---

¹¹ Howard Giles, *Speech Style and Social Evaluation*. London 1975.

¹² Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London 1983. Zie voor de contemporaine toepassing van het concept in de middeleeuwen Claire Weeda, ‘Meanwhile in Messianic Time Imagining the Medieval Nation in Time and Space and English Drinking Rituals.’ In: Gemma Blok, Vincent Kuitenbrouwer and Claire Weeda, *Imagining Communities. Historical Reflections on the Process of Community Formation*. Amsterdam 2018: 21-40.

dus er hoeft niet écht een gedeelde genetische afkomst te zijn.¹³ Een van de gronden voor groepsvorming is 'ethniciteit'. Dit is in het algemeen omschreven de sociaal-culturele identiteit die een bepaalde groep mensen verbindt op basis van nationaliteit, religie, taal, cultuur en/of geschiedenis. Een etnische groep kan alleen dan ontstaan als er een andere groep bestaat. Het besef van een eigen groepsidentiteit gaat samen met de wil of noodzaak tot het afgrenzen ten opzichte van 'de ander'. Als dit eenmaal het geval is, beklemtoont een groep bepaalde gedragingen die de afstand tot 'de ander' verduidelijken. Dit kan tot uiting komen in het spreken van een bepaalde of een bepaald soort taal. Een groep kan in een dergelijk proces ertoe overgaan de eigen manier van spreken als een eigen specifieke taal te zien en er een specifieke naam aan te geven: het gaat dan om een bewuste creatie van een eigen taalconcept. Bij het ontstaan van een taal gaat het in sociologische zin namelijk niet zozeer om het *ontdekken van taalkundige verschillen* met de taal van de ander, maar om het *creëren van een naam voor de bestaande taalkundige verschillen op het moment dat politieke en culturele omstandigheden daar rijp voor zijn of aanleiding toe geven*. Zo was de overgang van een variëteit van Deens naar 'Noors' (Riksmål) een innovatieve sprong die niet werd uitgelokt door steeds groter wordende taalkundige verschillen, maar door nationalistische gevoelens bij de onafhankelijkheid van Noorwegen.¹⁴ Het vergroten van de taalkundige verschillen was daar een gevolg van, niet de oorzaak.

In de communicatie tussen mensen speelt volgens socioloog Max Weber het belangrijke maatschappelijk principe van 'macht' een grote rol: het vermogen van personen of groepen om andere personen, groepen of zaken de wil op te leggen, eventueel tegen de wensen of belangen van die anderen in. Het onderscheidt zich van 'gezag' doordat dit laatste als gelegitimeerd wordt gezien. Een machtsrelatie is asymmetrisch, maar kan wisselen, zoals bij *economische macht* waar op de markt andere aanbieders en vragers gevonden worden.¹⁵ Een taalgroep wordt in dit kader bekeken als een sociale groep met meer (sociale dominant) of minder macht (sociale minderheid). De Nederlandstaligen worden in het huidige Nederland gezien als de dominante taalgroep, dus de sociale groep met de grootste macht, hoewel de toegenomen invloed van het Engels die positie minder onaantastbaar lijkt te maken dan enkele decennia geleden. De positie van de Friestaligen is die van een sociale minderheidsgroep. Door de geschiedenis heen zijn de Nederlandstaligen

---

¹³ Jan Huisman, 'Beeldvorming en identiteit in het laatmiddeleeuwse Friesland.' In: *It Beaken* 72, 3-4, 2010: 157-174, m.n.159.

¹⁴ Tore Janson, 'Language Change and Metalinguistic Change: Latin to Romance and Other Cases.' In: Roger Wright (ed.), *Latin and the Romance Languages in the Middle Ages*. Pennsylvania 1996: 19-28.

¹⁵ Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen 1921.

in de Republiek en het Koninkrijk de dominante taalgroep geworden en de Friestaligen de minderheidstaalgroep. De taalgroepen en de talen staan momenteel in een sociaal-hiërarchische orde tot elkaar.

Het is voor het maken van een valide historische beschrijving van taalvariatie in Holland en Fryslân goed bij het hiervoor behandelde begrip accommodatie een duidelijk onderscheid te maken tussen aan de ene kant verschuivingen *binnen* een continuüm van eenzelfde taalsysteem in de vorm van *stijlwisselingen* en aan de andere kant ‘codewisseling’, waarbij *tussen* twee verschillende taalsystemen waar tussen geen continuüm bestaat wordt gewisseld. Het Nederlands en Fries worden doorgaans als aparte entiteiten gezien. Volgens ons kunnen de wordingsgeschiedenissen van beide talen echter niet los van elkaar gezien worden. Enerzijds wordt het Nederlands gesproken in een gebied dat in de vroege middeleeuwen voor een groot deel Proto-Friestalig (Holland) was of een variëteit sprak die daar zeer nauw aan verwant was (Vlaanderen, Zeeland), anderzijds draagt het Fries zoals gesproken in de provincie Fryslân – en dat is tegenwoordig het grootste aaneengesloten Friese taalgebied – sporen van contact met het Nederlands die tot ver in de middeleeuwen terugreiken. Het Nederlands zou het Nederlands niet zijn, zonder het contact met het (Proto-)Fries,¹⁶ omgekeerd geldt voor het Fries hetzelfde. Daarom willen wij die relatie onderzoeken, waarbij we de nadruk leggen op varianten van het Nederlands die in een Friese omgeving hebben gefunctioneerd en daardoor in nauw contact met het Fries hebben gestaan.

Met betrekking tot stijlen binnen elke taal maken wij globaal een tweedeling in een ‘formele’ en een ‘informele’ stijl. De formele stijl wordt gekenmerkt door het gebruik van standaardvarianten en de informele door het gebruik van meer of minder niet-standaardvarianten. De taalkundige elementen van de stijlen worden geassocieerd met het taalgebruik van een sociale groep. Wij hanteren meestal een robuuste vierdeling *hoge, hogere-midden, lager-midden of lage sociale klasse* met betrekking tot de maatschappelijke stratificatie. Leden van de hogere klasse zullen meestal zoveel mogelijk vasthouden aan de standaardvarianten die ze gewend zijn te gebruiken en de leden van de lagere klasse, die niet opteren voor sociale stijging maar voor onderlinge solidariteit, zullen meer vasthouden aan de niet-standaardvariëteiten. Het zijn vooral de hogere-middenklassers die het veranderlijkst zijn in hun taalgebruik, omdat ze maatschappelijk zo hoog mogelijk willen acteren, maar zich bijvoorbeeld in het verleden op

---

¹⁶ Michiel de Vaan, *The Dawn of Dutch. Language Contact in the Western Low Countries before 1200*. Amsterdam 2017. Anders dan Rolf H. jr Bremmer, ‘The Geographical Division and Periodization of Old Frisian.’ In: Horst H. Munske et al. (eds.), *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*. Tübingen 2001: 602-606. Wij laten de protoperiode niet eindigen bij 800 maar doorlopen tot ongeveer 1100.

sommige momenten als ‘burgers’ ook wilden distantiëren van de adel.¹⁷ Als uitvloeisel van dit individuele taalgebruik worden sociolinguïstische patronen binnen de taal in een taalgemeenschap herkenbaar.

Voor bovengenoemde verschuivingen *binnen* het taalsysteem grijpen wij terug op de oorspronkelijke versie van ‘diglossie’ van Charles Ferguson. Hij beschreef met het model een taalgemeenschap met een ‘hoge (H)’ en een ‘lage (L) variëteit’ die twee divergerende vormen van dezelfde taal uitmaken. In het kader van onze aandacht voor de grote taalkundige variatie, gaat het voor ons niet om een scherpe tegenstelling tussen beide, maar bestaat hier een continuüm tussen. Wel hebben de variëteiten elkaar uitsluitende functies: de H-variëteit wordt (vrijwel) nooit gebruikt voor informele gesprekken en de L-variëteit nooit voor de formele. H is meestal schriftelijk en mondeling gestandaardiseerd en bezit een maatschappelijk hoog prestige en de L-variëteit wordt gevormd door een variatie aan niet gecodificeerde uitspraken met een maatschappelijk laag prestige. In de klassieke vorm spreekt iedereen een vorm van de L-variëteit van de betreffende taal als moedertaal, de H-variëteit wordt later door onderwijs aangeleerd. Een bekend voorbeeld is de situatie van het Arabisch waarvan H onder invloed van de taal in de koran sterk gecodificeerd is, terwijl de verschillende vormen van L die in de verschillende Arabische landen worden gesproken, dialectaal zijn.¹⁸ Tussen allerlei krachten die spelen op individueel en groepsniveau speelt nog een samenbindende kracht op een ander niveau. De individuen van een taalgemeenschap maken deel uit van een organisatie, een dorp, een stad en zijn daarbinnen met elkaar verbonden. Van de Nederlandse steden in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne tijd is bekend dat er door onderlinge afhankelijkheid een sterk gevoel van stadsgemeenschap ontstond die sociale verschillen beperkte.¹⁹ In zo’n ‘sociaal netwerk’ bestaat er een hoge ‘netwerkdichtheid’ van een groot aantal verbindingen tussen de burgers. Deze structuur van onderlinge afhankelijkheid bij de burgers verhoogt de hechtheid van de verbindingen.²⁰

(Socio-)Linguïstische invalshoek

Sociolinguïstiek (of microsociolinguïstiek) is onderdeel van de taalkunde waarbij taalvariatie (linguïstische variabelen) wordt gerelateerd aan sociale variabelen. De *variabele regel* van William Labov is het centrale

¹⁷ William Labov, *The Social Stratification of English in New York City*. Washington 1966 en Alan Ross, ‘Linguistic Class-Indicators in Present-Day English.’ In: *Neuphilologische Mitteilungen* 55, 1954: 113-149.

¹⁸ Charles Ferguson, ‘Diglossia.’ In: *Word* 15, 1959: 325-340.

¹⁹ Willem Frijhoff en Marijke Spies, *Bevochten eendracht 1650*. Den Haag 1999.

²⁰ Leslie Milroy and Matthew Gordon. ‘Social Relationships and Social Practices’ [The Concept of Social Network]. In: *Sociolinguistics: Method and Interpretation*. Oxford 2008: 116-133.

concept voor taalverandering. Het basisidee is dat de regel aangeeft dat variant X, zeg maar *deur*, vervangen wordt door variant Y, zeg maar *door*, onder invloed van een sociale variabele als sociale klasse, (in)formaliteit, sekse, taalachtergrond gesprekspartner, enz. Iemand uit de hogere klasse zal bijvoorbeeld minder snel een niet-standaardvariant gebruiken dan iemand uit een lagere klasse en andersom.²¹ Omdat deze taalgeschiedenis voor een groot gedeelte gebaseerd is op ambtelijke en literaire teksten, maakt dit een kwantitative aanpak met een *statistische analyse* van het algemene taalgebruik historisch moeilijk uitvoerbaar. Het zal in deze studie vooral om een taalexterne, een kwalitatieve insteek van de variabiliteit gaan. Dit als aanvulling op de uitgebreide linguïstische beschrijving van de historische taalinterne ontwikkelingen.

Het is daarom natuurlijk de grote vraag of wij voldoende zicht krijgen op de (gesproken) taalvariatie die wij binnen de onderzochte taalgemeenschap aannemen, omdat die grotendeels via mededelingen van de (schrijvende) elite tot ons komt.²² De taalgebruiker die niet tot de elite behoorde – als hij of zij al zelf iets op papier zette – hanteerde bovendien in grote lijnen dezelfde soort schrijftaal. Tijdens de standaardisatie van de schrijftaal in Nederland heeft er waarschijnlijk mondeling een grote – dialectale – variatie naast de standaardtalige norm bestaan waarvan slechts een beperkt deel in de bronnen is overgeleverd.²³

Een paar structurele principes vormen de basis van het proces van ‘standaardisatie’.²⁴ Een veelgebruikt beschrijvend model in de historische sociolinguïstiek/taalsociologie is dat van Einar Haugen. Standaardtalen worden gekenmerkt door een minimale variatie in vorm en een maximale variatie in functie; een standaardtaal is een taal waarvan de taalkundige

---

²¹ William Labov, *Sociolinguistic Patterns*, 216-223, m.n. 218.

²² Marijke van der Wal, *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650*. Den Haag 1995: 101-103, M.C van den Toorn, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam 1997: 361-377 en Nicoline van der Sijs, *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het abn*. Den Haag 2004: 207-208 en 280-282.

²³ Marijke van der Wal, *Onvoltooid verleden tijd: Witte vlekken in de taalgeschiedenis*. Amsterdam 2006. Zie ook in de inleiding van Nicoline van der Sijs (red.), *Dialectatlas van het Nederlands*. Amsterdam 2011: 8. In deze tekst worden regionale talen en dialecten als veel ouder dan het Standaardnederlands voorgesteld en stelt men dat de versnipperde taalsituatie met verschillen op het niveau van elk individueel dorp de ‘oorspronkelijke’ stand van zaken vertegenwoordigt. In onze ogen is dat echter een te statische benadering, die onvoldoende rekening lijkt te houden met de geografische en demografische dynamiek van de voorgaande eeuwen, vgl. A. Versloot, ‘Historical Dialectology: West Frisian in Seven Centuries.’ In: S. Brunn and R. Kehrein (eds.) *Handbook of the Changing World Language Map*. Cham 2020: 406-442, m.n. 408-413.

²⁴ Wij zullen deze term ook in het algemeen gebruiken voor verschuivingen van een taalvariëteit van een specifiek gebied naar een algemenere taal voor een groter gebied.

vorm (spelling, lexicon, grammatica, etc.) duidelijk omschreven en gecodificeerd is, en waarvan het gebruik tot zoveel mogelijk maatschappelijke domeinen en sociale groepen is doorgedrongen. Het standaardiseringsproces kent vier elementen: ‘selectie’, ‘codificatie’, ‘implementatie’/‘acceptatie’ en ‘elaboratie’. In de fase van selectie wordt een taalvariant gekozen die als blauwdruk voor de beoogde standaard dient. De selectiefase gaat vaak samen met discussies over het beste of beschaafdst taalgebruik. Dat kan een bestaande regionale of sociale variant zijn, zoals het dialect van een dominante regio of sociaaleconomische elite of een combinatie van verschillende varianten.²⁵ In de Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden was Holland de dominante regio en de variant van de hogere standen in de grote steden werd binnen die regionale Hollandse variëteit als het beschaafdst gezien.

De taalveranderingsprocessen die hierbij een rol spelen, volgen meestal het zogenoemde *S-curve model* van Matthew Chen.²⁶ Zo zal een klankverandering zich eerst langzaam in slechts enkele woorden manifesteren, waarbij woorden met een variabele regel afwisselend worden gebruikt (‘lexicale diffusie’). Hier met een hypothetisch voorbeeld geïllustreerd: **eerde** wordt **aarde**. Als deze variatie zich stevig verankert, gaan meer woorden in een versneld tempo mee in de verandering: **neerstig** > **naerstig**, **peerd** > **paard**, **keers** > **kaars**, **lanteerne**, **lantaarne**, enz. Op het eind van het proces blijven nog enkele woorden over die uiteindelijk meegaan, maar eventueel ook blijvend niet meegaan, zogenaamde relictten: Wie het kleine niet eert, is het grote niet **weerd**.

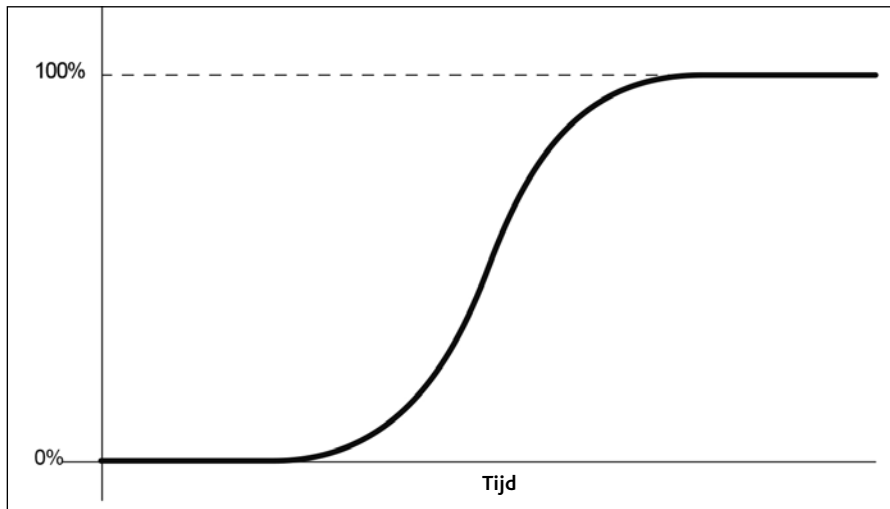
De curve kan ook verwijzen naar een woordontleningsproces (bijvoorbeeld het Friese woord ‘jit’ wordt door ‘noch’ vervangen) of een grammaticale verandering (de Friese werkwoordvolgorde gaat over in de Nederlandse) met een traag begin wanneer slechts een paar sprekers de inkomende vorm of het patroon gebruiken, gevolgd door een middenfase als het snel terrein wint onder de sprekers van een taalgemeenschap en een langzamere laatste fase waarin de overgrote meerderheid de verandering al heeft overgenomen. In de geschiedenis van taal kunnen beide vormen van diffusie of verspreiding ook in combinatie voorkomen.

Voor de afwisseling tussen verschillende vormen is wel de benaming ‘doubletten’ gebruikt. Hellinga wees op het zogenoemde ‘dubbelphoneem’: een bepaald phoneem kan op papier twee alternerende vormen aannemen zoals bijvoorbeeld <eu>/<o> in ‘meulen/molen’. Het moge duidelijk zijn

---

²⁵ Einar Haugen: *Language Conflict and Language Planning: The Case of Modern Norwegian*. Cambridge 1966.

²⁶ Matthew Chen, ‘The Time Dimension: Contribution toward a Theory of Sound Change.’ In: *Foundations of Language* 8, 4, 1972: 457-498.

Figuur 1: Een schematisch model van een zogenaamde S-curveontwikkeling.

dat de spelling een benadering van de fonetische realisatie is.²⁷ In zijn spellingsgids van 1581 had Pontus de Heuiter al van sommige klanken aangegeven dat ‘die onmogelic waer [waarheidsgetrouw] met onze letteren uit te drukken’ zijn.²⁸ De alternantie kan een middel zijn om een fonetische tussenpositie [œ] uit te drukken. Maar het kan ook zijn dat binnen de taalgemeenschap zowel de uitspraak met [ø:] als met [o:] gangbaar was en beide naast elkaar gehoord en geschreven werden. De weergave in letters van klanken is slechts een benadering en spellingsdoubletten kunnen bijvoorbeeld gebruikt worden om een gedicht rijmend te maken (spellingsrijm) zoals bij ‘doet/doot’ en ‘bloet/bloot’: ‘Wilhelmus van Nasouwe/Ben ick van Duytschen bloet / Den Vaderlant getrouwe/ Blyf ick tot inden doet’.

Zo’n doublet kan op een bepaald moment uit de taalgeschiedenis verdwijnen doordat maar een van de vormen overblijft. Bij de (socio)linguïstische analyse kijken wij naar dit proces van persoonlijke (*du/dou/gij/jij en gijlieden/jimannen/joului/jullie/jimme*) en bezittelijke (*dyn/uw/jouw, heur/hoor/hur/haar*) voornaamwoorden, soorgelijke uitspraak- en spellingsvarianten (*zyn/zijn, huus/huis, hiet/heet, seit/secht, peerd/paard, speel/speel, deur/door, vleisch/vleesch, zundag/zondag, star/ster, skreven/schreven, after/achter*), frequente werkwoorden (*wezen/zijn, hewwe/habbe/*

²⁷ W. Gs Hellinga, ‘De wordingsgeschiedenis van de phonemen van het Nederlands Beschaafd.’ In: idem, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse taalcultuur*. Arnhem 1968: 588-610, m.n. 592-593. Zie ook Noline van der Sijs, ‘Beregeling van de uitspraak: werkelijkheid versus ideaal.’ In: idem, *Taalwetten maken en vinden: het ontstaan van het standaardnederlands*. Gorredijk 2021: 137-193, m.n. 153.

²⁸ Pontus de Heuiter, *Nederdvtise orthographie*. Antwerpen 1581: 62.

hebben, wurde/worden, selle/zullen, bringe/brengen, dinke/tinke/denken, segge/zeggen of vormen van werkwoorden: (*ik*) *zien/zie, doen/doe, gaan/ga, staan/sta*) en het (ontbreken van) een prefix van het voltooid deelwoord (*ge-/e-/Ø*) verkleinwoordsuffixen (*-ke/t(s)je*) en syntaxis (rode en groene zinsvolgorde: '*heeft geschreven*' resp. '*geschreven heeft*'). In veel van de voornoemde gevallen gaat het om varianten die hoorden bij hoorbare verschillen. Bij enkele ging het om pure spellingvariatie, zonder dat daaruit conclusies over de uitspraak te trekken zijn, zoals bij <sk>~<sch> en <y>~<ij>.

De opzet en redactie van ons verhaal

Vanuit de vroege middeleeuwen zullen wij voor de verschillende perioden bekijken hoe het Nederlands vanuit een profotase (West-Nederfrankisch, Oudnederlands) zich in Fryslân manifesteerde. Wat vandaag de dag neutraal met 'Nederlands' wordt aangeduid, werd in het begin van de taalgeschiedenis benoemd met 'Dietsch' en in de Noordelijke Nederlanden heel lang met 'Duitsch' of voluit 'Nederduitsch'. De toenmalige aanduiding nemen wij in de beschrijving over voor de beklemtoning van de contemporaneiteit. Ook de gebiedsnaam 'Fryslân' wordt om deze reden in dit boek zoveel mogelijk aangepast bij de historische context: Frisia, ducatus Frisiae usque Mosam, Vrieslant, Vrieslandt, Friesland en Fryslân. Daarbij nemen wij het Friese gebied eerst in zijn historische, wijdere context, met daarna een concentratie op het westelijke gedeelte, globaal de huidige provincies Noord-(en Zuid-)Holland en Fryslân. De nadruk ligt daarbij op de interactie (van de voorloper) van het Nederlands ('Nederduits') met (die van) de Friese taal en dus zal onze blik zich allengs beperken tot de huidige provincie Fryslân. Het tegenwoordige Nederduits of Platduits wordt hier in historische zin met 'Laagduits' ('Nedersaksisch') aangeduid.

Het verhaal is opgezet in verschillende, chronologisch geordende hoofdstukken. Traditioneel werd binnen de middeleeuwen onderscheid gemaakt in drie periodes. De eerste daarvan stond bekend als de vroege middeleeuwen en liep van 500 tot 1000, de tweede was de volle middeleeuwen van 1000 tot 1300 en de derde periode, tussen 1300 en 1500, noemde men de late middeleeuwen. In recenter onderzoek lijkt deze scherpe afbakening via precieze datering achterhaald. Een precieze afbakening is zelfs ondoenlijk, de grenzen tussen de verschillende periodes in de geschiedenis zijn vloeiend en vaag. Bepaalde werken uit het midden van de zestiende eeuw worden ook nog steeds tot de middeleeuwen gerekend en overschrijden dus de traditionele eindmeet van het jaar 1500.²⁹

---

²⁹ Frits van Oostrom, *Wereld in woorden: Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300-1400*. Amsterdam 2013: 48.

Wij zijn tot een nadere indeling met een gelaagde opbouw gekomen; na een korte inleiding volgt eerst een paragraaf waarin de relevante historische context geschetst wordt, waarna in de tweede paragraaf de taalsociologische context van Holland en Fryslân volgt. In de derde paragraaf komt de (socio)linguïstische beschrijving van het Nederlands in de betreffende periode. In deze paragrafen wordt wat er contemporair werd medegedeeld met de historische, taalsociologische en taalkundige bevindingen gecombineerd. Zoals eerder genoemd beperken we ons tot de robuuste taalkundige kenmerken die in onze optiek van belang zijn voor de beoordeling van de taalsociologische verhoudingen tussen Nederlands en Fries. Een concluderende paragraaf sluit elk hoofdstuk af. Het is een vorm van triangulatie of driehoeksmeting; wij beschouwen ons object vanuit de drie verschillende perspectieven van de relevante geschiedenis, de identiteit van de taalgroepen en de taal zelf, die elkaar aanvullen om zodoende een beter begrip van het Nederlands door de tijd te krijgen.

Voor een zo groot mogelijke transparantie halen wij de bronnen in de vorm van uitgebreide (blok)citaten aan. Hierin worden opvallende onderdelen ongenoemd *gescursiveerd* door ons. Alleen de door de oorspronkelijke auteur aangebrachte cursivering wordt nadrukkelijk vermeld.

In een 'Achteraf' kijken we terug op het geheel van de geschetste ontwikkelingen, waarbij we een antwoord formuleren op de vragen die gesteld zijn vanuit de historische, taalsociologische en (socio)linguïstische hoek.